

УДК 32(477)(09)

Боротьба гетьмана П. Дорошенка з опозицією у висвітленні „Історії Русів” та козацьких літописах

Сергій Полтавець,
кандидат політичних наук,
докторант Інституту політичних
і етнопольських досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Аналізуються причини оцінки авторами козацьких літописів та „Історії Русів” внутрішньої політики гетьмана П. Дорошенка як протурецької та пропольської. Акцентовано увагу на політичних симпатіях авторів творів.

Ключові слова: гетьман П. Дорошенко, літопис Самовидця, літопис Г. Грабянки, Історія Русів.

The reasons of estimates internal policy of Hetman P. Doroshenko as pro-Turkish and pro-Polish by authors of Cossack chronicles and „The History of Rusov” are analyzed. The political sympathies of authors of these works are taken into consideration.

Keywords: Hetman P. Doroshenko, The Eyewitness Chronicle, G. Hrabianka's Chronicle, „The History of Rusov”.

Анализируются причины оценки авторами казацких летописей и „Истории Русов” внутренней политики гетмана П. Дорошенко как протурецкой и пропольской. Акцентировано внимание на политических симпатиях авторов произведений.

Ключевые слова: гетман П. Дорошенко, летопись Самовидца, летопись Г. Грабянки, История Русов.

Оцінки, що їх отримували всі українські гетьмани як від сучасників так і від нащадків були доволі полярними. Звісно, що найвагомим аргументом при доборі відповідних епітетів та метафор на адресу того чи іншого гетьмана була його позиція у виборі протектора. Якщо брати до уваги оцінки з боку політичних еліт двох найбільших держав-сусідів України, то для них (еліт) вітчизняні провідники залишалися „зрадниками” незалежно від того чи вони виступали на боці Речі Посполитої чи Московії. Навіть сучасні російські дослідники не позбавилися ідеологічних штампів імперської Росії. Так, наприклад, московський історик В. Артамонов

Сергій Полтавець

стверджує, що І. Мазепа „у жовтні 1708 р., гетьман вшосте зрадив – тепер вже Петра...” [1, с. 19], „в російську історію і в народну пам'ять українців він увійшов як „хрестовідступник” та символ зради” (виділено нами – С.П.) [1, с. 22]. Не складає виключення і постать П. Дорошенка. Найбільше його звинувачують у тісних політичних контактах з турецько-татарським світом. На жаль дослідники часто не беруть до уваги, Андрусівського договору [2, с. 87–88] між Річчю Посполитою та Московською державою. Адже як справедливо стверджує вітчизняний вчений Т. Чухліб „укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що опиралась на підтримку Османської імперії та Кримського ханату” [3, с. 84].

На сторінках „Літопису Самовидця” найчастіші згадки про П. Дорошенка починаються з 1665 р. Автор літопису (Р. Ракушка-Романовський) описує його так: „...а Дорошенко, котрій перше был асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетманство и солтана переєднал” [4, с. 98]. Саме султан та сила Отаманської Порти стали фактором тиску на козацький загаль та сприяли отриманню гетьманської булави П. Дорошенком. Самовидець натякає також на те, що П. Дорошенко був причетний до позбавлення С. Опари гетьманської влади та видачі його та вірної йому старшини польській владі. Процес опанування Дорошенком Правобережної України змальований автором доволі яскраво: „того ж року гетман Дорошенко, приворочаючи под свою власть, много городов попустишил з ляхами и ордою, бо жолніре людей стинали, а татаре в полон брали” [4, с. 99]. Власне кажучи і всі події описані в літописі не позбавлені метафор, гіпербол та порівнянь. При чому ці засоби застосовуються автором не лише для покращення стилю оповіді, вони, з моєї точки зору, є інструментом переконання читачів у об'єктивності його оцінок. Так, наприклад, Самовидець стверджує: „того ж літа *гулт'ям* ніякійсь Децик усе Полісся спустошив, але и того у Ніжині взято до вязнення и згинул” (курсив наш – С.П.) [4, с. 99]. Насправді ж, Децик був овруцьким полковником 1664–1665 рр., очолював повстання проти поляків на Поліссі та Київщині. „Разом з брацлавським полковником В. Дрозденком боровся проти гетьмана П. Дорошенка..., намагався організувати виступ проти гетьмана (*І. Брюховецького* – С. П.) та московських воєвод...” [5, с. 371], був ув'язнений у Ніжині, а пізніше висланий у Москву та засланий до Сибіру. Цікавим та досить неоднозначним залишається той факт, що гетьмани П. Дорошенко та Д. Многогрішний у 1670 р. просили московського царя повернути Децика в Україну [5, с. 371]. Іншого опозиціонера В. Дрозденка (Дрозда) гетьман П. Дорошенко тримав в облозі у полковому місті, „...бо Брацлавле, будучи убезпеченої на посилки его царського величества, держалися час немали, чверть року...” [4, с. 99]. З часом брацлавці піддалися Дорошенку, видавши старшого „а инша старшина оборонною рукою з войском уступили за Дніпр до гетмана Брюховецького...” [4, с. 99]. Радянський історик К. Стецюк ставила в заслугу В. Дрозденку його

напад на маєтності Домни Розанди, невістки Б. Хмельницького. За її словами: „Причиною цих нападів, крім мотивів соціальних, була помста за зв'язок Домни з польськими урядовими колами до яких вона зверталася з проханням прислати війська для охорони своїх маєтків” [8, с. 254]. В. Дрозденко у „травні 1666 р. здійснив невдалу спробу втечі до лівобережного гетьмана І. Брюховецького, викравши гетьманську булаву, за що його розстріляно за наказом П. Дорошенка” [6, с. 466]. Стосовно згаданого полковника Дрозденка залишилися згадки в українській народній пісні „Ой на горі та й женці жнуть”:

Один гетьман Дорошенко,
Што веде військо запорізьке хорошенько:
Други гетьман Сагайдачник,
Што згубив триста козаков, зли необачник;
Третій гетьман Дрогозденко,
Што веде військо московське борзенько...” [7].

З цього часу, констатує Самовидець „и так юже гетманов два козацьких справувало: один на королевскую руку, а другий на московскую руку, и Запорожже при его царском величеству держалися” [4, с. 99]. Головною причиною постання козаків Переяславського полку Самовидець вважає збільшення кількості воевод в українських містах, підвищення податкового тиску на населення [4, с. 99-100]. Окрім цього полковника свого „козаки переяславські не любили, же насланій бил” [4, с. 100]. Слідуючи радянським історіографічним традиціям К. Стецюк стверджувала: „Втручання Дорошенка не тільки не допомогло повстанню (*у Переяславі – С. П.*), але, навпаки заважало його розвитку. Орієнтація Дорошенка на татар не була популярною і відштовхнула від нього народні маси” [8, с. 288].

Фіксуючи опозиційність кошового І. Сірка до гетьмана П. Дорошенка Самовидець стверджує, що невдала військова компанія дорошенкових козаків проти поляків була викликана тим, що „запорожці з Сірком кошовим ходили в Крим..., козаки орду зламали і мусіл хан уступати...” [4, с. 102]. Після Андрусівського перемир'я яке розділило українські землі між Річчю Посполитою та Московією „и от того часу встали шатости на Україні” [4, с. 102]. Таким чином автор літопису визнає, що домовленість між двома державами не була сприйнята на козацьких територіях. Тим чином створилась сприятлива ситуація для пошуків порозуміння між двома гетьманами. Вище вже було сказано, що ставлення Самовидця до гетьмана Дорошенка далеке від об'єктивного. Початок співпраці між лівобережним та правобережним гетьманами подано так: „фортелем своїм Дорошенко подхожовал Брюховецького ...оного так писмами, як и словесно, обещуючи Брюховецькому уступити гетманство усею, толко жеби вкупі зоставало козацтво” [4, с. 103].

Після смерті І. Брюховецького від рук черні як пише Самовидець за дозволу Дорошенка, Запорозька Січ не визнала влади П. Дорошенка. Натомість запорожці за підтримки кримського хана обрали собі „на

Сергій Полтавець

тот час такого пробігльца не було на тот уряд гетманства. И так будучи писарем Суховієнко на Запорожжю и сам листи писавши” [4, с. 106]. Інший опозиційний до П. Дорошенка табір виник там, де він мабуть найменше його сподівався, а саме на лівому березі Дніпра. Самовидець описує процес оформлення старшинської групи навколо наступного промосковського гетьмана досить детально. Найперше він вказує на те, що Д. Многогрішний був наказним гетьманом від Дорошенка, перед цим зрадивши І. Брюховецького. Показовим для нас в контексті заявленої теми є той факт, що старшина, яка була при Многогрішному сама сприяла його обранню на гетьманство: „старшина... пошовши гуртом, просили его Многогрішного жеби он над ними гетманом был” [4, с. 106]. Досить складно пояснити, що відбувалося всередині цієї групи старшин з огляду на те, що це *ті самі старшини* які недовгий час перед тим обирали на гетьмана обох берегів Дніпра П. Дорошенка. Паралельно розвивався інший опозиційний „політичний проект” під назвою „гетьман Суховієнко”. Самовидець фіксує, що до П. Суховієнко (Суховія): „полки Корсунській, Уманській, Білоцерковській, Паволоцкій, Браславській, Могилевській” [4, с. 108] перейшли.

Пізніше П. Суховій передав гетьманську булаву полковникові уманському М. Ханенку. Варто зазначити, що автор літопису досить нейтрально ставиться до зазначених вище претендентів на правобережне гетьманство. Опозиція до гетьмана Дорошенка зростає кількісно за рахунок приєднання до неї Ю. Хмельницького та І. Сірка [4, с. 109, 111, 116]. Водночас новообраному лівобережному гетьману І. Самойловичу вдалося взяти під контроль міста Черкаси, Канів та інші міста, таким чином під контролем П. Дорошенка залишилися лише Чигирин і Паволоч [4, с. 117]. Вступивши в переговори з І. Сірком, П. Дорошенко поклав булаву перед лівобережним гетьманом І. Самойловичем „и так гетманство его скончилось при упадку великом України” [4, с. 122]. Отже можемо констатувати, що ставлення до політичної діяльності гетьмана П. Дорошенка у автора літопису Самовидця відверто негативне, якщо не вороже. Найголовнішими аргументами „проти” Дорошенка, для Р. Ракушки-Романовського були по-перше його союзницькі відносини з Кримським ханством та Османською імперією, по-друге неприхильне ставлення правобережного гетьмана до Москви, котрій він піддався тільки у безвихідній ситуації. Власне кажучи, будь-яка опозиція гетьману П. Дорошенку на сторінках літопису виглядає привабливо, хіба що за виключенням П. Суховієнко.

У своїй передмові до літопис Г. Граб’янки, вітчизняний дослідник Ю. Луценко визнаючи, що даний твір не є достовірним історичним джерелом, „однак на його основі можна легко реконструювати досить повну і послідовну систему поглядів на історичний процес, характерну для провідної суспільної верстви того часу на Україні – козацтва і його освіченої старшини” [9, с. xlvii]. Суттєвим для нас є те, що джерелом для літопису Г. Граб’янки був „Літопис Самовидця” та „Синопис” і „Wojna

domowa" С. Твардовського. З огляду на це, нам годі дошукуватись у Граб'янки якихось нових свідчень про цей період. Ми можемо сподіватись лише на нові оцінки тих чи інших політичних подій. Так наприклад в оцінці Децика Граб'янка суголосний з Самовидцем, бо пише: „Тогожу году (1665 – С.П) нѣкій своеволецъ Децикъ, нарекшися Гетманомъ, все Полѣся опустошилъ” [9, с. 393]. Запозичення із Самовидця у Граб'янки чітко видно з опису опозиційних дій брацлавського полковника В. Дрозденка: „особливе же Браславль чверть года началнѣйшимъ старшиною своимъ прозиваемимъ Дроздомъ боронилися” [9, с. 393]. У Г. Граб'янки при описі повстання козаків Переяславського полку серед інших причин його названо здирства московських воєвод, здійснюваний ними перепис українського населення [9, с. 394].

Цікаво, що Граб'янка оцінюючи політику П. Дорошенка на початку його гетьманства, на відміну від Самовидця не застосовує по відношенню до нього якихось принизливих епітетів, та не звинувачує його у спробах знайти союзників у Речі Посполитій, Кримському ханстві чи Отаманській Порті. У Граб'янки схожим з Самовидцем є опис Підгаєцької угоди, та І. Сірка як головної причини відступу татарських військ до Криму [9, с. 395]. Автор літопису причиною вбивства І. Брюховецького вважає нерозважливу внутрішню політику самого лівобережного гетьмана, зокрема вбивство багатьох представників козацької старшини та рядових козаків. Мови про причетність до цієї смерті П. Дорошенка немає. У Граб'янки не виникає сумнівів у легітимності обрання П. Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра. Він стверджує, що Дорошенко призначивши наказним гетьманом Д. Многогрішного помилився, бо „не вѣдая, яко Многогрішній Москвѣсть доброжелателень” [9, с. 397]. В оцінці взаємовідносин Д. Многогрішного та П. Дорошенка симпатії Г. Граб'янки знаходяться на стороні останнього. Ініціатива у процесі обрання гетьмана на Запорозькій Січі у викладі Граб'янки належить писарю Суховієнку. Спілка Ханенка, Суховієнка та Хмельницького разом з кримською ордою під Стеблевым могла перемогти П. Дорошенка, якби його не підтримав І. Сірко. Гетьман Запорозький М. Ханенко отримавши булаву від польського короля з точки зору Граб'янки був визнаний легітимним гетьманом.

Водночас П. Дорошенко за свою співпрацю з турками та частиною татарських мурз визнається автором літопису руйнівником, бо „зъ Ордою немалою и своїми войсками на Украину нападши, градовъ же нѣгде не добувши, посади огнемъ пожже;” [9, с. 400]. Описуючи військові дії новообраного гетьмана І. Самойловича та Москви проти П. Дорошенка, Григорій Граб'янка подає цікаві подробиці, які свідчать про наявність внутрішньої опозиції у середовищі близькому до правобережного гетьмана. Автор літопису вказує, що вороги Дорошенка „потягли подъ Черкаси, которіе чрезъ Ивана Гулака, Обозного Енералного Дорошенка, примирили... и Каневци чрезъ Якова Лизогуба примирили”... „и тако всѣ гради и полки Заднѣпрскіе, чрезъ Якова Петровича Улѣзкого, Судію

Енералного Дорошенкового и Михайла Соловя Полковника Корсунского, Царскому Величеству и Гетману Самойловичу поклонилися [9, с. 404]. Дорошенко в кінці гетьманування „со всѣхъ странъ оставлень... на всѣ страни пріязнею своею маниль” та здав булаву І. Самойловичу, пише Г. Граб’янка [9, с. 408]. Таким чином, загальна оцінка боротьби П. Дорошенка за гетьманство у Г. Граб’янки співпадає з Самовидцем, більше того ця „оцінка” запозичена Граб’янкою у свого попередника.

Автор „Історії Русів” оповідаючи про початок гетьманування П. Дорошенка говорить, що „Гетьманом же Задніпровським визнано од Татар і Польщі Осавула Тетериного штату Петра Дорошенка” [10, с. 212]. Оцінка овруцького полковника-опозиціонера Децика в цьому творі абсолютно тотожна з творами проаналізованими вище. Головним винуватцем бунту у Переяславському полку Історія Русів визнає Дорошенка. Хоча на відміну від попередніх літописців у Історії Русів мета таких дій П. Дорошенка подається так: „визволивши народ з кормиги Воеводської і зробивши йому тим велике добро, привернути його на свій бік і стати Великим Гетьманом на всю Малоросію” [10, с. 214]. Незважаючи на такий авторський пасаж, загальна оцінка Дорошенка – „спокусник” про злуку з яким народ і чути не хотів. Кошовий І. Сірко, як представник опозиційного до Дорошенка Запорозжя трактується автором як „партизан Брюховецького” [10, с. 215].

Об’єктивно подаючи зміст Андрусівського перемир’я між Москвою та Річчю Посполитою Історія Русів все таки трактує намір І. Брюховецького, під тиском П. Дорошенка, змінити московську протекцію на турецьку як зраду народних інтересів. Автор Історії Русів теж не ставить під сумнів законність обрання П. Дорошенка на гетьмана замість вбитого І. Брюховецького. Запорозького гетьмана Суховієнка в Історії Русів описують коротко. Розлогішого коментаря від автора отримав Д. Многогрішний. „Але той Многогрішний, мавши чесні прикмети і добрий розум, передбачив, що вагання Дорошенкові не віщують нічого доброго, а задуми його суть марні та шкідливі...” [10, с. 219]. Оригінально пояснює автор причини, що спонукали І. Сірка підтримати П. Дорошенка у його боротьбі з Суховієнком та Ханенком: „Кошовий Запорозький Сірко, який був невдоволений з того, що у нього на Січі завелися вже Гетьмани з пониженням його влади і який з тої причини назирив завжди за тим Гетьманством...” [10, с. 222].

Таким чином констатується наявність у І. Сірка серйозних владних амбіцій. Для автора твору незалежно від їх взаємної опозиційності П. Дорошенко і М. Ханенко це два гетьмани-самозванці. Відступаючи від історичної правди Історія Русів фіксує смерть Д. Многогрішного від ран отриманих у битві з військами П. Дорошенка [10, с. 223]. В дійсності лівобережного гетьмана прихильна йому старшина звинувативши в зраді видала Москві. Після чого його було заслано до Сибіру. Взаємовідносини П. Дорошенка з І. Самойловичем в Історії Русів за незначною різницею в

деталях описані так само як і в попередніх літописах. Автор стверджує, що віддавши булаву, П. Дорошенко отримав на прожиття містечко Сосниця, де й помер [10, с. 229]. Як ми знаємо насправді він був засланий до Сибіру, був воеводою у Вятці де прожив ще досить довго.

Резюмуючи все вище сказане та виводячи загальне ставлення авторів проаналізованих творів використаємо слова сказані в Історії Русів: „Гетьманство Дорошенкові і воїнство його не що інше було, як велика розбишацька ватага” [10, с. 223]. На превеликий жаль жоден з авторів не побачив у діях П. Дорошенка позитиву, хоча Історія Русів і визнавала за ним прагнення об'єднати Україну. Водночас в діях опозиційних до Дорошенка старшин літописи не вбачали деструктивних моментів.

Література:

1. **Артамонов В. А.** Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. / В. А. Артамонов, К. А. Кочегаров, И. В. Курукин. – СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2008. – 208 с.

2. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А – В. – 688 с.

3. **Чухліб Т.** Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату / Тарас Чухліб. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 156 с.

4. Літопис Самовидця [Видання підготував Я. І. Дзира]. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.

5. **Дзира Я. І.** Децик / Я. І. Дзира // Енциклопедія історії України : В 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 2 : Г – Д. – 2004. – 528 с.

6. **Мицик Ю. А.** Дрозденко Василь / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України : В 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2003 – Т. 2 : Г – Д. – 2004. – 528 с.

7. Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс] / Перетц В. Н. Заметки и материалы для истории песни в России // Известия ОРЯС АН. – 1901. – Кн. 2, – С. 83 (окремий відбиток – с. 31): http://uk.wikipedia.org/wiki/Ой_на_горі_та_й_женці_жнуть.

8. **Стецюк К. І.** Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках ХVІІст. / Катерина Ісаківна Стецюк. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1960. – 364 с.

9. **Граб'янка Г.** Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмельницкого / Григорія Грабянки; [вступ Юрія Луценка]. – США : Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, 1990. – 588 с.

10. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.